

Examen HAVO

2023

tijdvak 1
maandag 15 mei
9.00 - 12.00 uur

geschiedenis

Dit examen bestaat uit 25 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 71 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring of uitleg gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring of uitleg ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd.

Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Door de tijd heen

De volgende gebeurtenissen in het Britse Rijk staan in willekeurige volgorde:

- 1 Hoogopgeleide Indiërs richtten het Indian National Congress op om meer inspraak te krijgen in het Britse beleid in India.
- 2 In Amerika kwamen kolonisten in verzet nadat de Engelse koning de anglicaanse kerk daar tot staatskerk maakte.
- 3 Kort na het neerslaan van een slavenopstand op Jamaica schafte het Britse parlement de slavernij af in de koloniën.
- 4 Na de Eerste Wereldoorlog maakte de Britse regering zich zorgen dat de Indiase onafhankelijkheidsbeweging sterker werd omdat Indiase soldaten voor Groot-Brittannië hadden gevochten.
- 5 Na het neerslaan van een opstand van ontevreden Indiase soldaten, kwam Brits-Indië onder direct gezag van de Britse regering.
- 6 Uit onvrede over het Britse beleid vormden Amerikaanse kolonisten een federale staat.

- 2p 1 Zet deze gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde van vroeger naar later. Noteer alleen de nummers.

Vroegmoderne tijd

Gebruik bron 1.

Een conclusie:

De Europese overzeese expansie draagt bij aan het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance.

3p

2 Geef aan:

- welk motief voor de overzeese expansie je kunt afleiden uit de voorwerpen die uit Amerika zijn meegenomen, en
- op welke wijze de expansie bijdraagt aan het veranderende mens- en wereldbeeld, waarbij je je antwoord ondersteunt met een verwijzing naar de bron.

In 1594 gaf generaal Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg aan de opperbevelhebber van het leger van de Republiek het advies om 'de contramars' in te voeren. Dit was een methode waardoor soldaten sneller klaarstonden voor de aanval. Willem Lodewijk had over de contramars gelezen in het boek *Tactische theorie* van de Griekse schrijver Aelianus uit de tweede eeuw.

4p

3 Geef een politiek-militaire **en** een culturele verklaring voor het advies van Willem Lodewijk om de contramars in te voeren, waarbij je telkens het kenmerkende aspect uit de zestiende eeuw noemt dat hierbij past.
Let op: je mag een kenmerkend aspect maar één keer gebruiken.

Gebruik bron 2.

De Champlain publiceert het boek *Reizen* kort na zijn benoeming als vicegouverneur van de Franse kolonie in Amerika.

- 2p 4 Toon aan, telkens met een verwijzing naar de prent, dat De Champlain:
- zijn benoeming als vicegouverneur rechtvaardigt, en
  - de waarschuwing geeft dat de Franse belangen in Amerika gevaar lopen.

Twee gegevens over Rachel Ruysch (1664-1750):

- 1 Rachel bestudeerde inheemse bloemen om ze na te tekenen en op te nemen in een verzameling.
- 2 Rachel werd beroemd in de Republiek vanwege haar geschilderde bloemstillevens, die populair waren bij Amsterdamse regenten.

- 2p 5 Noem bij elk gegeven een ander kenmerkend aspect uit de zeventiende eeuw dat hierbij past.

Let op: je mag een kenmerkend aspect maar één keer gebruiken.

Gebruik bron 3.

Twee conclusies:

- 1 Het verbod op dit huwelijk past bij de samenleving tijdens het ancien régime.
- 2 Anne Marie Louise van Orléans wil met deze beschrijving van de gebeurtenis haar status aan het hof benadrukken.

- 4p 6 Leg beide conclusies uit met telkens een verschillende verwijzing naar de bron.

Een gegeven:

In 1763 bepaalde de Britse koning George III dat trouwe officieren en soldaten uit zijn leger in nieuw veroverd gebied in Noord-Amerika grond kregen. De voorwaarde was dat ze deze grond in gebruik moesten nemen als landbouwgrond.

- 2p 7 Geef met telkens een andere verwijzing naar het gegeven aan welk politiek **en** welk economisch doel George III wilde bereiken.

Gebruik bron 4.

Twee beweringen:

- 1 Abigail Adams gebruikt in haar oproep een argument waarmee de Amerikaanse opstandelingen hun strijd rechtvaardigen.
- 2 Abigail Adams gaat bij haar oproep om vrouwenrechten **niet** uit van het verlichte ideaal van natuurlijke rechten.

- 3p 8 Ondersteun de beweringen door:
- aan te geven welk argument van de Amerikaanse opstandelingen Abigail Adams gebruikt, en
  - uit te leggen dat Abigail Adams in haar oproep **niet** uitgaat van natuurlijke rechten.

Gebruik bron 5.

De voordelen van het *Grand Trunk Canal* die Pennant beschrijft maken de verdere industrialisering van Groot-Brittannië mogelijk.

- 2p **9** Geef aan voor twee voordelen die Pennant beschrijft, op welke wijze die de verdere industrialisering van Groot-Brittannië mogelijk maken.

Gebruik bron 6.

Tipoe laat het kunstwerk in zijn paleis in India tentoonstellen. Nadat Britse soldaten het paleis hebben veroverd, wordt het kunstwerk naar Groot-Brittannië gebracht en tentoongesteld in het museum van de East India Company in Londen.

Tipoe **en** de East India Company willen elk met het tentoonstellen van het kunstwerk een boodschap overbrengen over het Britse imperialisme.

- 4p **10** Leg voor beide apart uit welke boodschap dat is.

Vroegmoderne tijd

---

bron 1

In 1520 krijgt de Duitse kunstenaar Albrecht Dürer een rondleiding door de schatkamer van de Spaanse koning Karel I. In zijn dagboek schrijft hij:

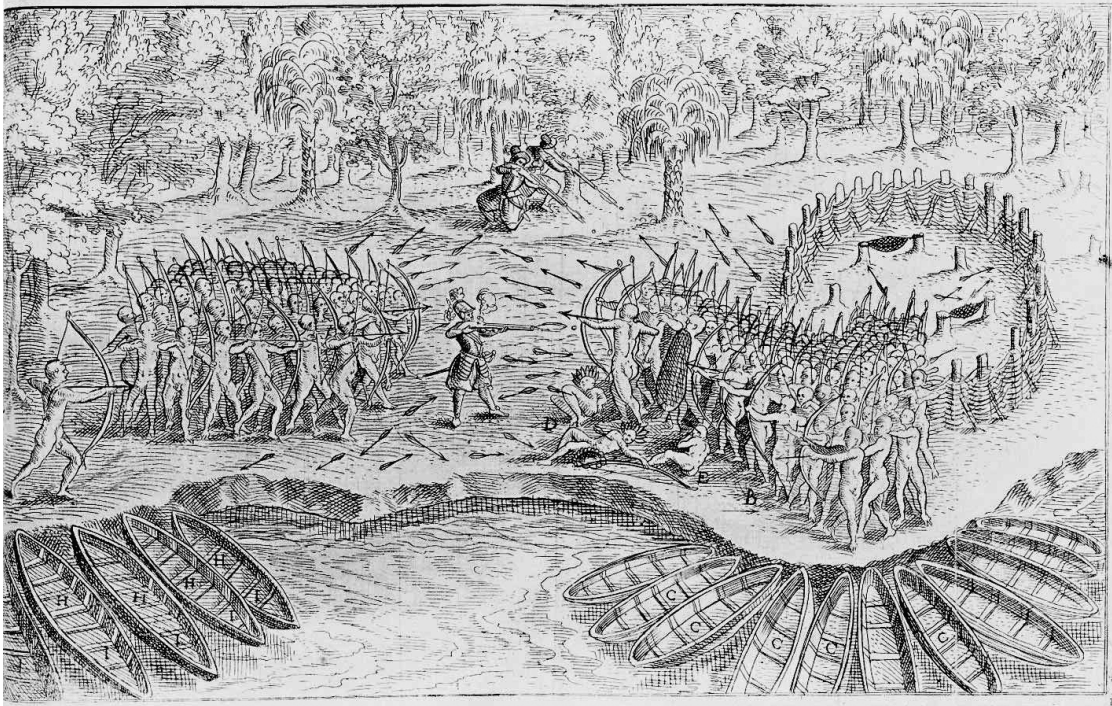
Ik zag de dingen die uit het nieuwe goudland¹⁾ naar de koning waren gebracht: een vaambrede²⁾ zon van zuiver goud en een even grote maan van zilver; verder twee kamers met wapenuitrustingen van de mensen daar met alle soorten wonderbaarlijke wapens, harnassen, speren, prachtige schilden, buitengewone kleding, bedden en allerlei andere schitterende gebruiksvoorwerpen, waarbij wonderen in het niet verzonken. Al deze dingen zijn zo kostbaar dat ze op een waarde van 100.000 florijnen geschat worden. In alle dagen van mijn leven heb ik nog nooit iets gezien dat me zo geraakt heeft, want er lagen wonderbaarlijke kunstwerken bij en ik verbaasde me over de subtiele kunstzin van mensen in vreemde landen.

noot 1 Dürer bedoelt hiermee de Spaanse gebieden in Amerika.

noot 2 Een vaam is een oude lengtemaat van bijna 2 meter.

bron 2

Een prent uit 1613 uit het boek *Reizen* van Samuel de Champlain, de vicegouverneur van de Franse kolonie in Amerika:

Toelichting:

De Champlain tekent zelf de afbeeldingen voor zijn boek. Deze prent beeldt een gevecht af tussen inheemse volkeren in Noordoost-Amerika. De Champlain staat in het midden en vecht met de Algonquin tegen de Haudenosaunee.

bron 3

Anne Marie Louise van Orléans is een nicht van de Franse koning Lodewijk XIV. Zij wil in 1670 trouwen met hertog De Lauzun, die van lagere komaf is. Ze schrijft in haar memoires:

De koning zei: "Er is mij verteld dat ik je opoffer om meneer De Lauzun een fortuin te bezorgen, dat dit in andere landen een ongunstige indruk zou maken en dat ik dit huwelijk niet mag toelaten." (...) "Ah, Sire", riep ik, "wat zegt u nu! Wat wreed!" Hij wierp zichzelf op de knieën, ik deed hetzelfde en we bleven zo wel drie kwartier zitten, in elkaars armen, zijn wang tegen de mijne; hij weende net zo openlijk als ik.

bron 4

Op 31 maart 1776 schrijft Abigail Adams over het samenstellen van een nieuw wetboek aan haar man John, een van de opstellers van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring:

Wees tegenover hen [dames] ruimhartiger en aardiger dan jullie voorvaderen. Geef hun echtgenoten niet zo'n onbepaalde macht. Denk eraan dat alle mannen tirannen zouden zijn als ze konden. Als er geen speciale zorg en aandacht wordt besteed aan de dames, zijn we vastbesloten een opstand aan te wakkeren. We zullen ons niet gebonden voelen aan wetten die niet met onze instemming en inspraak tot stand zijn gekomen. (...) Beschouw ons als wezens die door de Voorzienigheid¹⁾ onder jullie bescherming zijn geplaatst en maak in navolging van het Opperwezen¹⁾ alleen met het oog op ons geluk gebruik van die macht.

noot 1 Abigail Adams bedoelt God.

bron 5

In 1777 wordt in Groot-Brittannië het *Grand Trunk Canal* geopend, dat met meer dan 70 sluizen de rivier de Trent met de rivier de Mersey verbindt. De Britse onderzoeker Thomas Pennant schrijft over zijn reis langs dat kanaal:

Een huisje is niet langer bedekt met een armoedig rieten dak maar is nu behoorlijk bedekt met leisteen, dat hier gebracht is vanuit de verre heuvels van Wales of Cumberland¹⁾. De velden, die eerst braak lagen, zijn nu gedraineerd en met de hulp van mest - die belastingvrij via het kanaal is gebracht - dragen ze nu rijkelijk vrucht. Plaatsen waar men nauwelijks steenkool had, worden nu ruimschoots voorzien van dat belangrijke product en tegen een redelijke prijs. En wat van nog groter belang is, is dat de handelaren die een monopolie hadden op graan, hun beruchte handel niet langer kunnen voeren, want nu de verbinding is geopend tussen Liverpool, Bristol en Hull²⁾ en het kanaal dwars door gewesten gaat die rijk zijn aan graan, kan er veel meer graan worden vervoerd.

noot 1 Wales en Cumberland liggen in Groot-Brittannië.

noot 2 Liverpool, Bristol en Hull zijn Britse steden.

bron 6

Kunstwerk dat in 1793 in opdracht van de Indiase vorst Tipoe wordt gemaakt:

Toelichting:

Dit bijna levensgrote kunstwerk van een tijger en een Britse soldaat is ook een orgel en maakt het geluid van een grommende tijger en van mensengeschreeuw.

Moderne tijd

Gebruik bron 7.

In 1803 vindt in Groot-Brittannië een debat plaats over het afschaffen van de slavenhandel. Lady Nugent reageert op dit debat.

- 2p 11 Leg uit dat het eenzijdige beeld dat Lady Nugent weergeeft van de slavernij in Jamaica past bij haar positie.

Gebruik bron 7 opnieuw.

Stel: je doet onderzoek naar het superioriteitsgevoel onder Britse kolonisten.

- 2p 12 Leg uit welke redenering van Lady Nugent je kunt gebruiken voor je onderzoek.

In 1828 publiceerde een Britse krant *De herinneringen van Robert Blincoe: een zevenjarige weesjongen die vanuit het werkhuis in Londen naar een spinnerij werd gestuurd, waar hij alle ellende van het leven daar heeft moeten doorstaan.*

Dit verhaal, dat was gebaseerd op ware gebeurtenissen, werd later opnieuw uitgegeven. Daarmee wilden uitgevers de aanneming van een wet door het Britse parlement bevorderen.

- 3p 13 Noem deze wet uit 1833 en leg uit op welke wijze de heruitgave van het levensverhaal van Blincoe de aanneming van juist deze wet kon bevorderen.

In 1840 mochten bij een anti-slavernijconventie Amerikaanse vrouwelijke abolitionisten niet deelnemen aan debatten en niet meestemmen over besluiten. Ze mochten wel toekijken vanaf het balkon. Het nieuws over het weigeren van de vrouwen kreeg veel media-aandacht.

- 2p 14 Leg uit dat deze gebeurtenis de groei van de Amerikaanse vrouwenkiesrechtbeweging bevorderde.

Gebruik bron 8.

Een bewering:

Witbooi vindt het Duitse imperialisme een bedreiging.

- 2p 15 Ondersteun deze bewering door:
- aan te tonen dat Witbooi het politieke aspect van het Duitse imperialisme bekritiseert, en
  - de reactie van Witbooi vanuit zijn eigen achtergrond te verklaren.

De volgende gegevens over migranten, die naar Nederland kwamen in de twintigste eeuw, staan in willekeurige volgorde:

- 1 De Bosnische Mirha Ramić vluchtte vlak voor de val van Srebrenica met haar familie naar Nederland.
- 2 Frans Fierens werd na de Duitse inval in België naar Nederland gestuurd, dat de hele oorlog neutraal bleef.
- 3 Ietje van Leeuwen vluchtte met haar moeder en broers naar Nederland vlak na de onafhankelijkheidsverklaring van Indonesië.
- 4 Mohammed Sidali kwam als gastarbeider uit Marokko naar Nederland om te werken in de metaalindustrie.
- 5 Omdat de Duitse economie leed onder de kort daarvoor ingevoerde herstelbetalingen werkte Anna Haye in Nederland als dienstbode.
- 6 Vanwege de onveilige situatie voor Joden in Duitsland vluchtten Otto en Edith Frank met hun dochters Margot en Anne naar Amsterdam.

- 2p 16 Zet deze gegevens in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de nummers.

Gebruik bron 9.

Stel: je doet onderzoek naar de politiek in Duitsland in de jaren 1920 en je hebt twee onderzoeksgebieden:

- 1 Oorzaken van de instabiele democratie van Duitsland.
- 2 De dreiging van de communisten in Duitsland.

- 4p 17 Leg uit dat de bron:
- **meer** betrouwbare informatie bevat voor het eerste onderzoeksgebied, en
  - **minder** betrouwbare informatie bevat voor het tweede onderzoeksgebied.

Gebruik bron 10.

Je wilt deze foto gebruiken bij een onderzoek naar de West-Duitse samenleving vlak na het einde van de Tweede Wereldoorlog.

- 4p 18 Leg uit dat je met deze foto:
- de ontwrichting van de West-Duitse samenleving na de capitulatie in 1945 kunt laten zien, en
  - de moeizame denazificatie in West-Duitsland kunt verklaren.

In juli 1947 werd in Parijs de verdeling van het geld van het Marshallplan besproken. Er ontstond een discussie over het Ruhrgebied, een belangrijk industriegebied in West-Duitsland. De Verenigde Staten stelden voor om daar de kolenproductie te stimuleren. Frankrijk was tegen het voorstel, Nederland steunde dit voorstel wel.

- 3p 19 Verklaar:
- dat de Verenigde Staten dit voorstel deden vanwege de internationale verhoudingen op dat moment, en
  - met welk politiek motief Frankrijk het voorstel afwees, en
  - vanuit welk binnenlands belang Nederland ervoor koos het voorstel te steunen.

In 1972 zei Tweede Kamerlid Fré Meis tijdens een protestactie in Groningen: "Maar hier gebeurt hetzelfde als in koloniën: grote concerns leggen beslag op grondstoffen en bodemrijksdommen, voeren deze uit en verdienen er kapitalen aan, terwijl de bevolking kan fluiten naar deze rijkdom."

- 3p 20 Licht deze uitspraak toe door:
- te verklaren waardoor deze protestactie juist in Groningen werd gehouden, en
  - aan te geven tot welke politiek-maatschappelijke stroming Fré Meis behoorde, waarbij je je antwoord ondersteunt met een verwijzing naar de uitspraak.

In 1974 nam het nationale elftal van de DDR deel aan het wereldkampioenschap voetbal in de BRD. De overheid van de DDR stelde voorwaarden aan de keuze van deelnemers voor de supportersreis:

- 1 Alleen gehuwde burgers werden uitgekozen, waarbij per echtpaar maar één van de echtgenoten mocht afreizen.
- 2 Minimaal één op de tien deelnemers aan de supportersreis moest lid zijn van de *Staatssicherheidsdienst*.

- 3p 21 Licht deze voorwaarden toe door:
- uit te leggen welk mogelijk probleem de regering van de DDR met de eerste bepaling wilde voorkómen, en
  - het politieke motief van de regering van de DDR te noemen om leden van de *Staatssicherheidsdienst* mee te laten reizen naar de BRD.

Gebruik bron 11.

Volgens de actiegroep *Wij Vrouwen Eisen* zijn in 1975 nog niet alle doelen van de tweede feministische golf behaald.

- 3p **22** Licht dit toe door:
- aan te tonen dat volgens de actiegroep de emancipatie van de vrouw nog niet is voltooid, en
  - aan te geven welke oorzaak de actiegroep daarvoor weergeeft, waarbij je je antwoord ondersteunt met een verwijzing naar de bron.

Gebruik bron 12.

Kohl maakt zich zorgen over de uitspraken van mevrouw Honecker.

- 4p **23** Leg uit:
- welk beleid van de DDR-regering mevrouw Honecker ondersteunt volgens Kohl, waarbij je je antwoord ondersteunt met een verwijzing naar de bron, en
  - dat Kohl vanuit zijn functie deze uitspraken van mevrouw Honecker als gevaarlijk beschouwt.

Gebruik bron 13.

- 2p **24** Beredeneer waardoor het boek van Paesie, zoals het wordt beschreven in de recensie, veel lezers van *Parbode* aanspreekt.

Gebruik bron 14.

Twee gegevens:

- 1 In 1898 schenkt de Amsterdamse bevolking de Gouden Koets aan koningin Wilhelmina.
- 2 Aan het einde van de twintigste eeuw ontstaat discussie over de afbeelding 'Hulde der Koloniën'.

- 4p **25** Verklaar, waarbij je je antwoord telkens met een kenmerkend aspect uit die tijd ondersteunt:
- welke boodschap in 1898 de afbeelding 'Hulde der Koloniën' moet overbrengen, en
  - waardoor aan het einde van de twintigste eeuw discussie ontstaat over de afbeelding 'Hulde der Koloniën'.

Let op: je mag een kenmerkend aspect maar één keer gebruiken.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.

Moderne tijd

---

bron 7

Lady Maria Nugent is de echtgenote van de Britse gouverneur van Jamaica. Zij houdt een dagboek bij tijdens haar verblijf op het eiland. In 1803 schrijft ze:

Ik heb mezelf vermaakt met het lezen van het bewijs dat de indianen van de *Petitie voor de Afschaffing van de Slavernij* hebben gepresenteerd. Voor zover ik kan zien en horen over de mishandeling van slaven, denk ik dat wat zij hierover zeggen zwaar overdreven is. Ongetwijfeld zullen er mensen zijn die hun macht wel eens misbruiken; maar in het algemeen geloof ik dat de slaven extreem goed behandeld worden. Toch denk ik dat de slavenhandel niet nodig zou zijn, als religie, fatsoen en orde onder de zwarten zou heersen; als zij overgehaald konden worden om te trouwen.

bron 8

Hendrik Witbooi is de leider van de Nama (een volk in het huidige Namibië). In 1890 schrijft hij een brief aan Maharero Tjamuaha die de leider is van het Herero-volk:

Ik weet niet hoe goed je hierover hebt nagedacht. Kan jij voldoende de gevolgen overzien van het vragen van Duitse bescherming? Ik weet niet zeker of jij en de Herero de gebruiken, wetten en acties van een buitenlandse mogendheid begrijpen. Ik weet niet zeker hoelang je onder hun bescherming zult kunnen blijven. Het gedrag van dr. Göring¹⁾ zal voor jou onbegrijpelijk zijn! Je zult wel heel ontevreden zijn als je niet langer kunt handelen volgens je eigen wensen, wetten en oude gebruiken. Maar het is nu duidelijk al te laat. Je hebt dr. Göring zijn zin al gegeven. Hij gaat duidelijk niet voor jou buigen en jij zult je ongemakkelijk gaan voelen als je voor hem moet buigen. Omdat hij je nu al in zijn macht heeft, kan niemand je meer helpen.

noot 1 Dr. Göring is de commissaris van de kolonie Duits-Zuidwest-Afrika.

Toelichting:

De Herero sluiten in 1890 een verdrag met Duitsland. De Nama zijn dan al jarenlang in oorlog met de Herero over landbouwgronden.

bron 9

Wolfgang Teubert wordt in de jaren 1920 lid van de SA, een paramilitaire organisatie van de NSDAP. Hij beschrijft de sfeer in die periode:

Het was spannend. Er was kameraadschap, de mentaliteit van 'er voor elkaar zijn'. Dat is voor een jongeman iets fantastisch, zeker toen. We marcheerden achter de hakenkruisvlag door de stadjes. Naast het werk was de SA onze enige bezigheid. Er was gevaar, de bedreigingen door andere lui¹⁾. Avond aan avond beschermden we bijeenkomsten om de SA te ondersteunen, niet alleen in onze stad, maar op allerlei plaatsen. We hadden geen wapens, maar gebruikten onze vuisten als zelfverdediging en aanvalswapen als het nodig was. En het was vaker wél nodig dan niet! Stoelen breken in de zaal en dan met de stoelpoten vechten, dat gebeurde ook.

noot 1 Teubert bedoelt de communisten.

bron 10

Foto van Duitse krijgsgevangenen van de westerse geallieerden. Deze gevangenen zijn opgesloten in *Rheinwiesenberg*, waar tussen april en oktober 1945 meer dan een miljoen gevangenen verblijven:

bron 11

Affiche van de actiegroep *Wij Vrouwen Eisen* uit 1975:

Toelichting:

De KVP (Katholieke Volkspartij) en de ARP (Anti-Revolutionaire Partij) waren twee confessionele partijen, die deel uitmaakten van het kabinet Den Uyl (1973-1977).

Aan de bovenkant van de affiche staat: met u. over u. zonder u

Aan de onderkant van de affiche staat: "Wij weten precies wat goed voor je is ...!"

Boven de vrouw staat:

Wij vrouwen eisen:

- Abortus uit het wetboek van strafrecht
- Abortus in het ziekenfondspakket
- De vrouw beslist

bron 12

Op 14 juni 1989 ontmoeten Michail Gorbatsjov en Helmut Kohl elkaar. Tijdens het gesprek zegt Helmut Kohl:

Ik zal u zonder omwegen vertellen dat Erich Honecker mij veel zorgen baart. Zijn vrouw heeft zojuist een verklaring afgelegd waarin ze de DDR-jongeren opriep de wapens op te nemen en de verworvenheden van het socialisme tegen vijanden van buitenaf te verdedigen mocht dat nodig zijn. Het is duidelijk dat ze suggereerde dat de socialistische landen die hervormingen doorvoeren, (...) de vijanden waren.

bron 13

Ruud Paesie publiceert in 2016 een boek over een slavenopstand die in 1785 uitbrak op een Nederlands slavenschip. In een recensie in *Parbode*, een Surinaams maandblad, staat:

Het traditionele beeld is dat het verbod op de slavenhandel en de afschaffing van de slavernij vooral het werk is geweest van witte abolitionisten en 'een handvol' zwarten. Volgens Paesie zorgden de opstanden op de slavenschepen ervoor dat er minder werd uitgevaren, en dat er zo dus minder slachtoffers werden gemaakt.

bron 14

Zijpaneel van de Gouden Koets met de afbeelding 'Hulde der Koloniën':

Toelichting:

De vrouw op de troon stelt Nederland voor. Links en rechts zijn inwoners van de toenmalige koloniën van Nederland afgebeeld.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.